

молодіжній зимовій обрядовості українців Карпат. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. – Чернівці, 1998. – Т.1. 34. Шухевич В. Гуцульщина. – Ч.4. – Львів, 1904. 35. Kaindl R.F. Die Huzulen. – Wien, 1894.

УДК: 39:001.891 (075.8)

Антоній МОЙСЕЙ

ПОЧАТОК ПРОФЕСІЙНИХ ПОЛЬОВИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДУ ВКЛЮЧЕНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Основним стрижнем статті став метод включеного спостереження в етнології, метод, який передбачає безпосередній контакт дослідника з суб'єктом спостереження. У роботі проаналізований процес становлення методу у практиці роботи видатних вчених-етнографів Л.Моргана, Ф.Боаса, А.Хеддона, У.Ріверса, Б.Маліновського, Е.Еванс-Прічарда, М.Міклухо-Маклая, В.Богораза, які сприяли накопиченню величезного об'єму автентичної інформації.

Ключові слова: етнологія, етнографічні дослідження, включене спостереження, етнографічне поле, анкета.

Антоній МОЙСЕЙ

НАЧАЛО ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ПОЛЕВЫХ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ. СТАНОВЛЕНИЕ МЕТОДА ВКЛЮЧЕННОГО НАБЛЮДЕНИЯ

Основным стержнем статьи стал метод включенного наблюдения в этнологии, метод который включает непосредственный контакт исследователя с субъектом наблюдения. В работе проанализированный процесс становления метода в практике работы известных ученых-этнографов Л.Моргана, Ф.Боаса, А.Хеддона, У.Риверса, Б.Малиновского, Э.Эванс-Причарда, Н.Миклухо-Маклая, В.Богораза, которые собрали большое количество автентической информации.

Ключевые слова: этнология, этнографические исследования, включенное наблюдение, этнографическое поле, анкета.

Antoniuy MOYSEY

BEGINNING OF THE PROFESSIONAL FIELD ETHNOGRAPHIC INVESTIGATIONS. FORMATION OF THE PARTICIPANT OBSERVATION METHOD

Participant observation method became the main subject of the article; it is approach which implies direct contact between the researcher and observed object. In the research process of the method formation in the practical work of the famous scientists-ethnographers L. Mogan, F. Boas, A. Heldon, W. Rivers, B. Malinovskyi, E. Ewans-Prichard, M. Mikluho-Maklay, V. Bogoraz who assisted the accumulation of the huge object of authentic information, is analyzed.

Key words: ethnology, ethnographic research, participant observation method, ethnographic field, questionnaire.

Метод включеного спостереження (етнографічний метод в етнології – А.М.), який склався у період зародження етнології, став своєрідною професійною маркою цієї галузі наукових знань. Поступово, в умовах становлення етнології як науки (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) він набув ознак типового, загальноприйнятого методу. У деяких європейських країнах навіть вважався обов'язковою умовою, своєрідним «шедевром» («ініціацією») на шляху до здобуття справжньої професійної майстерності етнографа. Досвід останніх десятиліть дозволяє стверджувати, що згаданий метод і в наш час залишається глобальною дисциплінарною нормою. Сьогодні з боку провідних російських та українських вчених лунають заклики до активнішого повернення до етнографічного поля, навіть у традиційному його варіанті. Поступово відроджується інтерес до наукової творчості «великих польовиків» Л.Моргана, Ф.Боаса, Б.Малиновського, М.Міклухо-Маклая, до переосмислення їхньої дослідницької діяльності. Тому, на наш погляд, у методичних розробках слід приділяти більше уваги етнографічним польовим дослідженням, методиці роботи відомих американських, європейських і російських учених, які присвятили своє життя вивченню культури «відсталих» етносів.

Включенеспостереження – метод наукового аналізу, який використовується в етнології (соціальної/культурної антропології), культурології, соціології. Метод засновано на візуальному чи слуховому аналізі явищ і їхніх якостей, а також на їхній фіксації. За ним передбачається безпосередній контакт дослідника з об'єктом спостереження, етнограф (антрополог) намагався «зсередини» спостерігати за життям членів дослідженої культури. Залежно від мети дослідження, об'єктами включеного спостереження є елементи традиційної діяльності населення, умови, в яких відбуваються обрядові дії, об'єкт або індивід тощо. Від дослідника вимагається нейтральне ставлення до того, що відбувається, вміння виділяти значимі для дослідження ознаки, коректно їх інтерпретувати. В залежності від цілей, використовується також приховане включене спостереження, коли учасники діяльності не здогадуються про присутність дослідника, в іншому випадку дослідник має отримати згоду та повідомити учасників про свої наміри. Строк стаціонарної роботи повинен складати в ідеальних умовах не менше етнографічного року (на 2-3 місяця довше календарного року). Збільшення терміну роботи на 2-3 місяці припадає на період первинного знайомства й адаптації до нових умов, після чого етнограф спостерігає життя етнічної спільноти або її частини протягом річного календарного циклу.

Якщо на початковому етапі становлення етнології як науки даний метод використовувався для дослідження традицій відсталих у своєму розвитку народів, то щодо сучасного суспільства, паралельно із ним, почав застосовуватися метод «спостерігаючої участі», за яким дослідник переживає і спостерігає себе у співучасті з іншими членами досліджуваного етносу.

Метод включеного спостереження став провідним під час польових досліджень американських, європейських, російських дослідників у другій половині XIX – на початку XX ст., він стояв у витоків становлення етнологічної науки. Наразі спробуємо проаналізувати процес становлення методу у провідних на той час світових етнологічних / антропологічних центрах.

США. Льюїс Генрі Морган¹ (1818-1881) відомий світовому співтовариству не лише своєю періодизацією, що стала основою для наукового вивчення докласового суспільства, одними з перших досліджень роду як основної ланки первісного суспільства, але і своїми етнографічними дослідженнями американських індіанців. Складовою цих досліджень був метод включеного спостереження. Л.Морган отримав свої основні свідчення у результаті сорокарічних особистих контактів з племенами ірокезів. Він дружив з ірокезами з дитячих років, відвідував їхні поселення, захищав земельні інтереси та права індіанців, за що був прийнятий у рід Яструб племені Сенека. Йому були відкриті секрети їхнього життя і побуту, що трималися в таємниці. Це дало можливість всебічного знайомства з організацією життя племен американських ірокезів. Зібрані вченим польові матеріали були опубліковані у працях: «Ліга ірокезів»² (1851), «Системи спорідненості і властивості людської сім'ї» (1871), «Стародавнє суспільство» (1877), «Дома і домашнє життя американських туземців» (1881) та ін.

Для підтвердження і перевірки своїх узагальнень щодо інших епох і народів Л.Морган також використав методи вивчення літературних джерел, свідчень місіонерів, мандрівників, анкетування тощо. Він розіслав запитальники у різні країни світу, кореспонденція велася через Смітсонівський інститут та за посередництвом послів, консулів, урядових агентів. У цьому контексті слід згадати про Лорімера Файсона, який, будучи місіонером на о. Фіджі, зібрав за запитальником Моргана матеріал про систему спорідненості [13, с. 129-130]. Таким чином, Морган зумів зосередити при собі об'ємний матеріал на підтвердження теорії про те, що тотожні умови існування у різних частинах світу породжують ідентичні форми організації сімейного і суспільного життя.

Відаючи належне науковій творчості Л.Моргана, слід відмітити і деякі неточності та вади, допущені вченим у процесі досліджень, які, до речі, були характерні для більшості вчених другої половини XIX ст. на етапі становлення основних методів польової роботи. По-перше, як прибічник еволюціоністської теорії Л.Морган у деяких випадках ігнорував тлумачення етнографічних явищ самими носіями культури, тобто він не проявив повноти розуміння дослідженого співтовариства. Намагання Моргана розтлумачити описані ним явища по-своєму, напевно, і викликали критику з боку самих ірокезів: «У тому, що він говорить, немає нічого невірнього, але в цьому немає і істини. Він просто не розуміє, про що говорить» [цит.: 18, с. 104-105]. За В.Тернером, ірокези підозрювали у Моргані «небажання і навіть нездатність до такого співчуттєвого дослідження релігійного життя ірокезів» [18, с. 105].

Теза про необхідність уважного ставлення до того, як носії культури самі усвідомлюють і пояснюють явища своєї культури, була сформульована через кілька десятиліть.

По-друге, деякі неточності допущені дослідником і під час опитування респондентів. Так, для з'ясування родинних стосунків Л.Морган пропонував респонденту відповідати на питання про те, як його мовою звучать ті чи інші родинні зв'язки. У результаті, через невідповідність даних понять в європейських і індіанських мовах була отримана картина, далека від реальності. В цьому плані більш об'єктивну картину давав «генеалогічний» метод. Так, У.Ріверс спочатку складав генеалогію родичів опитуваного, а потім запитував, ким йому доводився той чи інший родич [6, с. 43-44].

Згадані вище неточності у методиці дослідження зовсім не спотворили зібраний Л.Морганом матеріал. Він і по-сьогодні – один з перших американських антропологів, відомий своїми довгостроковими «включеними» дослідженнями американських індіанців.

Методика польових досліджень Л.Моргана, його досвід класифікації окремих елементів культури були перейняті представниками школи Франца Боаса³ (1858-1942). Ф.Боас на базі Колумбійського університету створив першу професійну школу американських антропологів, де в основі підготовки покладено чітко сформульовану програму інтенсивних польових досліджень, вивчення фізичної антропології, лінгвістики та етнографії. Дана школа відома в етнології також під назвами «історична школа» Ф.Боаса, школа «культура і особистість» тощо. Ідейним стержнем історичної школи став емпіричний метод. Її досягнення полягали у накопиченні етнографічного матеріалу, розвитку технічних прийомів польового дослідження, введення деяких загальних понять: область розповсюдження культури, акультурація та ін.

Перша експедиція відбулася у 1883-1884 рр. серед ескімосів на Баффіновій землі. Результати роботи були опубліковані у звіті Бюро американської етнології і стали основою однієї з його перших робіт з ескімосознавства. З того часу Ф.Боас стає організатором масштабних етнографічних експедицій, в яких вивчалися різні туземні племена Америки. Так, у 1886 р. він організував декілька експедицій у Британську Колумбію (Канада) для дослідження племені квакіютль (експедиції продовжувалися щороку аж до 1897 р.). Працюючи у Берлінському музеї народознавства, Ф.Боас приділив особливу увагу вивченню колекції етнографічних матеріалів, зібраних у племені белла-кула, що проживало на північному заході узбережжя Північної Америки [7, с. 63-65]. У 1897-1902 рр. з метою вивчення історико-культурних зв'язків між корінним населенням Північно-Західної Америки і Північно-Східної Азії ним була проведена так звана Дезупівська експедиція (назва походить від прізвища мецената Дезупа, котрий допоміг організувати польові дослідження). У сферу наукових інтересів експедиції входили і російські інородні племена, що жили на крайньому сході Сибіру, у її роботі брали участь російські дослідники В.Йохельсон, В.Богораз, Л.Штернберг [8, с. 42-44].

Ф.Боас був противником спекулятивного еволюціонізму і розробив основи строго описової методики аналізу мов і культур, що стала методологією його наукової школи. За методикою ученого, «дослідник повинен звільнити свій розум від всіх упереджених ідей, навіть якщо вони належать до інших культур у тій же частині світу, де він зараз працює. У ідеальному випадку навіть вигляд помешкання, що виник перед етнографом, повинен сприйматися ним як дещо нове й неочікуване...». Бо в іншому випадку, за вченим, «зберігається ризик втратити з поля зору те, чим являється саме це помешкання у свідомості його мешканців...» (Тези Ф.Боаса про методику досліджень відтворено на основі спогадів його студентки – М.Мід) [12, с. 68-69].

Серед послідовників Ф.Боаса варто відмітити двох жінок: Рут Бунзель⁴ і Маргарет Мід. Остання відома в етнології своїми дослідженнями дитинства. У рамках боасівської методології вона зосереджувалася на об'єктивному вивченні емпіричного матеріалу. Крім того, розробивши багато технічних підходів до вивчення емпіричного матеріалу і методологію навчання нею студентів, вона задала саму модель поведінки психоантрополога і його ставлення до туземців. Вона вперше описала спосіб життя і культуру декількох народів Океанії. Для її досліджень був характерний скрупульозний аналіз і фіксація за допомогою кіно- і фотокамери окремих форм та елементів моторної поведінки, способів вербальної і невербальної інформації. Так, наприклад, на о. Балі дослідники відзняли близько 25 тис. слайдів і 7 тис. метрів кіноплівки. За твердженням І.Кона, інтерпретація цих матеріалів зробила М.Мід помітною фігурою у розвитку таких нових міждисциплінарних галузей знання, як соматична етнографія і психологія експресивної поведінки. За визначенням С.Лур'є, М.Мід створила еталон проведення польового дослідження, що зберігав свою актуальність з 20-х до 60-х рр. ХХ ст. [7, с. 73-75].

Велика Британія. Становлення етнології (соціальної антропології) та її основних методів дослідження у Великій Британії припадає на період найбільшого її колоніального розвитку (на початку ХХ ст. чисельність населення імперії складало близько 500 млн. чол. – майже чверть населення світу). Основна увага британських антропологів була зорієнтована на дослідження способу життя, системи спорідненості, духовної культури, релігії та міфологічних уявлень туземного населення колоній. Період, який передував початку професійних польових досліджень, закладав основи співпраці антропологів-теоретиків і етнографів-очевидців. Поява у британському суспільстві великої кількості публікацій, присвячених життю відсталих у своєму розвитку племен, дискусії з цього приводу беззаперечно вплинули на багатьох людей, котрі несли службу у колоніях. Вони описували свій досвід і через різні видання доводили його до широкого загалу. Еклектизм, який почав домінувати в інтелектуальній атмосфері британського суспільствознавства, не міг не позначитися на описах етнографів-аматорів [13, с. 67].

Основоположники етнологічної науки (у більшості випадків – еволюціоністи) були представниками тієї формації кабінетних дослідників,

які пізніше отримали найменування «вчених у кріслі» («arm chair-scientists»). Аби зібрати масовий матеріал про малорозвинуті племена, вони розсилали запитальники у всі кінці Британської імперії. Так, Е.Тайлор 1874 р. розробив під егідою Британської асоціації сприяння наукового розвитку запитальник «Нотатки і запитання з антропології на допомогу мандрівникам і службовцям у нецивілізованих землях». Поряд із запитаннями змістовного характеру збирачам етнографічної інформації надавалися методичні поради. Однак згадана анкета збрала незначну кількість відповідей⁵.

Місіонери, які працювали у британських колоніях, відгукнулися на заклики антропологів. Серед них слід відзначити Д.Лівінгстона і Р.Кодрінгтона, які залишили цінні праці про культуру народів Африки і Океанії; Л.Файсона, який відсилав матеріали про культуру населення о. Фіджі й Австралії М.Мюллеру, пізніше Л.Моргану; Ф.Гіллена⁶, який зібрав об'ємний матеріал про традиції племені арунта (Австралія) для Б.Спенсера та ін. [13, с. 128-136].

Кембріджська школа соціальної антропології. Початок професійних польових досліджень у Великій Британії пов'язаний з такими представниками Кембріджської школи, як А.Хеддон⁷ (1855-1940), У.Ріверс (1864-1922) тощо. Важливу роль у становленні методу відіграла наукова експедиція, очолювана А.Хеддоном, до Торресової протоки у 1898 р. Експедиція тривала один рік, її учасники переїжджали з острова на острів, охопивши не лише район Торресової протоки, а й узбережжя Нової Гвінеї і навіть острови Малайського архіпелагу. А.Хеддон залучив до експедиції фахівців у різних галузях науки та медицини: психологів з Кембріджського університету – У.Ріверса та його студентів, Ч.Майерса, У.Мак-Дугалла, лінгвіста С.Рєя; лікаря-патологоанатома Ч.Селігмена. Були проведені психологічні і фізіологічні тестування островитян, дослідження духовної культури, системи спорідненості, зібрані предмети матеріальної культури. Здійснено фото- та кінозйомку, запис фольклору на фонографі [13, с. 140-141].

Професійний склад учасників, належне фінансування дозволили експедиції Хеддона досягти основних поставлених цілей. Однак аналітичний розгляд сучасними етнологами методологічного аспекту польової роботи у згаданій експедиції дозволяє виявити деяку методичну шорсткість. На думку російського вченого А.Нікішенкова, висловленої у роботі «Історія британської соціальної антропології», вона полягає у тому, що: 1) Експедиція носила виражений круїзний характер. Її учасники постійно переїжджали, не затримуючись на одному місці більше кількох тижнів. На пересування було витрачено більше часу, ніж на спілкування з туземцями. 2) Опитування велося за застарілими запитальниками через перекладача, на «поліцейському моту», на фоні насильницького вербування меланезійців на плантації у Квінсленді (піратський «бізнес» під назвою «полювання на чорних дроздів»). 3) Працюючи під егідою колоніальних властей (опитування часто проводилося на верандах адміністративних і місіонерських будівель), антропологи не викликали довіри в аборигенів. Подібний стиль, прозваний іронічно «етнографією на веранді», став антиметодикою проведення польових

досліджень. 4) Експедиційні матеріали оприлюднені лише частково. Вони не були затребувані, у тогочасній літературі вже існувала велика кількість публікацій з етнографії Південних морів [13, с. 141-142].

Разом з тим, дана експедиція дала серйозний поштовх до подальших етнографічних польових досліджень. Учні Хеддона з Фінляндії – Г.Ландтман і Р.Карстен – практикували у подальшому метод включеного спостереження. Перший у 1910 р. вирушив на 2 роки на острів Ківаї (Нова Гвінея), інший два роки (1911-1912) досліджував індіанців Південної Америки. Студентки Хеддона – Барбара Фрейре-Марреко і Марія Чапліцька – поклали початок «жіночої етнографії». Перша з них вела польову роботу серед індіанців пуебло, друга – провела рік (1914) у російському Приполяр'ї, вивчаючи евенків [13, с. 143-144]. У.Ріверс у 1901-1902 рр. організував індивідуальне польове дослідження народності тода в Індії, у 1908-1909 рр. двічі здійснив поїздки на острови Меланезії. Матеріали експедицій опубліковано у монографіях «Тода» і «Історія Меланезійського суспільства».

У.Ріверс був прибічником диффузіонізму і вважається засновником порівняльно-культурної психології. Він першим в англійській антропології створив емпіричні методики вивчення системи спорідненості – «генеалогічний» і «біографічний». За У.Ріверсом, сутність «генеалогічного» методу (біографічний метод, по суті, був його частиною) полягає в тому, що потрібно починати спілкування з туземцями з вяснення їхніх родинних зв'язків на термінологічному рівні. Згідно з «генеалогічним» методом, У.Ріверс спочатку складав генеалогію родичів опитуваного, а потім запитував, ким йому доводиться той чи інший родич, що давало більш об'єктивну картину, ніж методика, використана Л.Морганом. Якщо для представників старої школи відповіді на ці питання означали завершення процедури збору даних, то для Ріверса вони слугували не більш ніж приводом для подальшого дослідження генеалогічних зв'язків усіх представників общини. Ріверс вважав, що генеалогічний метод: 1) дозволяв вести розмову з інформантом конкретно, запитуючи про речі, до яких дотичні конкретні люди з іменами, визначеними статусом у системі спорідненості, зі своїми біографіями тощо; 2) кожне судження інформанта про будь-яку зі сфер свого життя може бути перевірено опитуванням родичів; 3) може виявити «справжній первісний стан», бо він доходить у минуле, ще не зіпсоване європейським впливом; 4) прослідкувати процес впливу європейських інститутів на життя дикунів [13, с. 145-146].

Досліджуючи плем'я тода, що проживало у Південній Індії, він склав точні генеалогічні таблиці на три-пять поколінь. У ці родословні увійшло 736 членів при загальній чисельності племені згідно з переписом 1901 р. – 805 чол. [8, с. 45-46].

У.Ріверс визначив деякі чинники ефективності польової роботи етнографа. По-перше, це – володіння мовою досліджуваного народу, конкретна постановка питань перед опитуваними (останні не сприймають абстрактних тем і лише через ввічливість або збентеження схильні

погодитися з етнографом). На його думку, етнограф не повинен сковувати інформанта рамками свого запитальника, даючи йому можливість говорити про те, про що він хоче розповісти. Присутність при цьому якомога більшої кількості людей дозволить коригувати відповіді опитуваного. По можливості етнограф повинен особисто вести спостереження важливих подій у житті етносів, яких вивчає [13, с. 145].

У 20-30-х рр. ХХ ст. методи роботи, використані представниками Кембріджської школи, отримали подальший розвиток завдяки Броніславу Малиновському (1884-1942). Б.Малиновський народився у Кракові, зацікавився етнографією після прочитання «Золотої гілки» Д.Фрезера, а також під впливом представників Кембріджської школи. Як підданий ворожої держави (Австро-Угорщини) Малиновський був інтернований, однак завдяки заступництву його лондонських друзів і колег ця неприємність обернулася для нього великою науковою користю: він провів два з половиною роки на Новій Гвінеї та на прилеглих до неї Тробріанських островах, де міг безперешкодно займатися польовою етнографічною роботою. Він був одним із засновників функціоналізму у Великій Британії. Основні положення функціонального методу викладено в його капітальних працях: «Туземці Маїлу», «Первісна економіка тробріанських островитян», «Аргонавти західної частини Тихого океану», «Злочин і звичай у дикунському суспільстві», «Коралові сади і їх магія» та ін.

Метод включеного спостереження використаний ученим під час проведення у 1915-1918 рр. експедиції на Тробріанських островах. Оселившись у наметі серед хиж меланезійців, він пережив доволі тривалий період недовіри і ворожості до нього. Коли до нього звикли і перестали боятися, наступив час насмішок і безцеремонного поводження. Багато часу він приділив вивченню місцевої мови. До кінця перебування на архіпелазі він вільно вів на меланезійській мові запис розмов і навіть ловив себе на тому, що думає по тробріанськи. Матеріал, зібраний в експедиції, був опублікований у книзі «Аргонавти західної частини Тихого океану» [9].

Наразі відомо, що Б.Малиновський вів етнографічний щоденник, мав із собою блокнот, фотоапарат, хімічний олівець [9, с. 39]. Учений писав хімічним олівцем перші варіанти своїх робіт на засалених клаптях пакувального паперу.

На основі особистого досвіду, результатів опитування, етнограф склав сільські цени, списки членів клану чи місцевих груп, зібрав цифрові дані про економіку тощо. Відомо, що він використав також архівний матеріал, який досліджував на постколоніальних територіях [3, с. 520, 529]. У наукових публікаціях Малиновський завжди вказував, від кого (респондентів) і за яких обставин отримано інформацію [13, с. 248].

Розмірковуючи про методи роботи етнографа, Б.Малиновський зазначив, що для досягнення мети етнографічних пошуків необхідно йти 3-ма шляхами. 1) організація племені і анатомія його культури повинні бути досліджені за посередництвом методу конкретного статистичного

документування; 2) ці дані потрібно наповнити змістом, який складається з випадкових, що не підлягають обліку і визначенню, чинників реального життя і типів поведінки. Вони повинні збиратися шляхом ретельних спостережень за життям туземців, записуватись в етнографічному щоденнику; 3) збирання етнографічних висловлювань, характерних розповідей, типових виразів, фольклорних елементів і магічних формул повинно бути представлено як корпус «інскріптіонес», як документ туземної ментальності [9, с. 42].

За Малиновським, польовик повинен серйозно і тверезо охопити всю сукупність явищ племінної культури, яку вивчає, не відрізняючи при цьому феномени буденного життя і ті, що здаються йому надзвичайними. Водночас етнограф повинен займатися повним спектром племінної культури у всіх її аспектах. Вибір для об'єкта дослідження лише однієї сторони культури (релігії, технології, соціальної організації тощо) звужує сферу його дослідження і ставить серйозні перешкоди для подальшої роботи. Учений застерігав, що не можна нехтувати жодним аспектом інтимної чи правової сфери життя. Так, при дослідженні загальнопоширених актів племінного життя (церемоній, обрядів, урочистостей) не слід забувати про встановлені норми поведінки [9, с. 29-30, 38].

Б.Малиновський був упевнений, що теорії «припущення» і «реконструкції» здійснюють на польову роботу негативний вплив, хоча одночасно визнавав, що без теорії не може бути виконано жодне ефективне польове дослідження [10, с. 454].

Метод узагальнення інформації, за Б.Малиновським, повинен бути використаний при вивченні практично всіх аспектів племінного життя. Результати доречно представляти у вигляді карт чи синоптичних таблиць [9, с. 32-33].

Б.Малиновський намагався проникнути у суть явищ та ментальності туземців. Він наголошував на недосконалому висновку, зробленому лише на підставі розповідей інформаторів чи виведених з об'єктивних документів. З іншого боку, пластичність і жвавість аматорських робіт також не створюють повноти картини. Найкращим варіантом, на його думку, був би вступ етнографа-польовика в прямий контакт з туземцями, який виявиться більш тісним, ніж будь-який інший, в який може вступити проживаюча серед аборигенів біла людина [9, с. 36].

Учений наголошував на необхідності звернути увагу на фактори реального життя, які не підлягають обліку, – рутинні сторони повсякденного робочого дня, подробиці догляду за тілом, спосіб приготування і прийому їжі; тон розмови й атмосфера суспільного спілкування біля сільських вогнищ, виникнення короткочасної симпатії і антипатії між людьми, прояви особистого марнославства й амбіцій у поведінці індивіда та в емоційних реакціях оточуючих його людей. Усі ці факти можуть і повинні бути науково сформульовані та описані, однак необхідно, щоб це було зроблено не посередництвом поверхневої фіксації деталей, як це, зазвичай, роблять

непідготовлені спостерігачі, але через зусилля дослідника проникнути у те світосприйняття, яке в цих деталях виявляється [9, с. 37].

У Малиновського було багато учнів, які у 20-30-х рр. ХХ ст. самостійно проводили тривалі польові дослідження, головним чином серед корінного населення британських колоній у Африці, Австралії та Океанії. Р.Фйорс рік (1928-1929) працював серед полінезійців о. Тікопія. О.Річардс на початку 30-х рр. провів близько 32 місяців, спостерігаючи у Північній Родезії за життям народності бомба [13, с. 294-295].

Класичний приклад перейняття методики роботи свого вчителя продемонстрував аспірант Малиновського – Е.Еванс-Прічард (1902-1973). У 1926-1930 рр. він провів близько двох років серед африканського народу азанде в Англо-Єгипетському Судані. Подібно своєму вчителю, він поселився безпосередньо серед туземців у селищі Ямбіо. Беззаперечною умовою успішної роботи вважав знання місцевої мови і доклав зусиль, аби у короткий строк її вивчити. Він намагався перебувати серед африканців щоденно, долучаючись до їхніх справ, переходячи з поселення в поселення, за що отримав прізвисько «Какаріка» («Бродячий по заростях сухої трави»). У своєму намаганні розчинитися у середовищі населення, яке вивчає, дивитися на все їхніми очима, Еванс-Прічард до дрібниць дотримувався способу життя азанде. Навіть звертався по послуги віщунів і чаклунів у передбачених звичаями випадках і виконання вказівок останніх. Ще більш тісний контакт Еванс-Прічарду вдалося налагодити з нуерами, не дивлячись на надзвичайні складнощі, що виникли з перших зустріч з ними, – час його етнографічної роботи серед цього народу (1930-1936) співпав з репресіями британської адміністрації проти кочівників, під час яких використовувалися військові підрозділи і навіть авіація. Намагаючись всіма засобами завоювати повагу туземців, дослідник змушений був завести непотрібних йому корів (людина без худоби у нуерів – не людина) [15, с. 328-329, 335].

Важливий внесок у розробку методики польових етнографічних досліджень належить представнику структурного функціоналізму – Альфреду Редкліфф-Брауну (1881-1955). Як учень У.Ріверса, він засвоїв багато з методологічних установок кембріджської школи. Він був засновником і завідувачем кафедр соціальної антропології у Південній Африці (Кейптаун), Австралії (Сідней), США (Чикаго), Англії (Оксфорд) [14, с. 259]. Найбільш важливими його працями у галузі методики роботи є «Андаманські островитяни» (1922), «Методи етнології та соціальної антропології» (1923) та ін. Як і Малиновський, Редкліфф-Браун об'єднував польову і кабінетну працю. Оптимальною послідовністю роботи вважав наступну: після тривалих і ретельних польових досліджень має слідувати камеральна обробка зібраних матеріалів, написання чорнового тексту, а після того – повторна робота у полі, в тій же місцевості, для перевірки отриманих висновків. Редкліфф-Браун проводив польові дослідження у Північно-Західній Австралії, на Андаманських островах, у Африці, Полінезії.

Усі спроби вивчення конкретних явищ шляхом дослідження їх походження і еволюції на основі ізольованих фактів, отриманих не з перших вуст, А.Редкліфф-Браун вважав псевдонауковими [14, с. 269]. За ним, етнограф, який вивчав який-небудь народ, повинен провести декілька років в інтенсивній польовій роботі серед його представників.

Отже, діяльність та методика роботи представників кембріджської школи, А.Малиновського, А.Редкліфф-Брауна та ін. внесла істотний вклад у становлення польового методу дослідницької роботи. Саме тоді закладаються у етнологічній науці принципи польової роботи, які домінували до 60-70-х рр. ХХ ст.

Поширеність методу включеного спостереження, принципів роботи згаданих англійських учених можна проілюструвати на прикладі Німеччини. Так, Адольф Ензен (1899-1965), торкаючись методики вибору об'єкта дослідження, підкреслював, що вчений «обирає найменш зачеплений європейським впливом регіон і живе там деякий час разом з місцевими жителями. При цьому він бере участь у повсякденному житті, святах і шукає необхідних інформаторів. Таким чином, дослідник поступово починає розуміти культуру народу» [11, с. 271].

А.Максімов, ще у 1909 р. аналізуючи стан справ у методиці етнографічного дослідження, спостерігав конкретну перебудову всього фактичного фундаменту етнографії. Вимагалася детальність опису для всіх галузей традиційної культури: матеріальної культури, звичаєвого права, вірувань, народної творчості, лінгвістичних матеріалів. Радикально змінився і об'єм етнографічних монографій. Так, наприклад, робота В.Іохельсона про коряків нараховувала 850 стор., робота В.Богораза про чукчів – 750 стор., зібрання текстів Джезупівської експедиції невеличкого племені квакіотль чисельністю у більш ніж дві тисяч душ склали півтора великих томи, робота У.Ріверса про тода, чисельність яких 805 чол., займає 750 стор., не рахуючи генеалогічних таблиць [8, с. 46-48].

Росія. Для російської етнографії ХІХ – початку ХХ ст. властивий описовий характер інформації про населення нових відкритих земель. Накопичення етнографічного матеріалу почалося з освоєння Сибіру, Кавказу та інших прилеглих територій. До 30-х рр. ХХ ст. російська етнографія знаходилася під впливом закордонних наукових шкіл і напрямів.

Важливе місце у зборі етнофольклорного матеріалу відіграли Російське Географічне товариство з відділенням етнографії (1845), Музей антропології і етнографії ім. Петра Великого.

У Росії інтерес до методу включеного спостереження з'явився у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. під впливом зовнішніх факторів. Одним з найяскравіших прикладів цього є наукова діяльність видатного вченого і мандрівника М.М.Миклухо-Маклая (1846-1888). Він здійснив експедиції на острови Тихого океану: у період 1870-1882 рр. 3,5 року проживав на о. Нова Гвінея⁸; в Австралії, де у Сідней організував зоологічну станцію для вивчення морської фауни; на Філіпінах досліджував «негритосів»; на Малакському

півострові – «оран-утанів» (1874-1875); працював у Західній Мікронезії та Північній Меланезії (1876-1877); на о. Палау, Вуап (Яп), архіпелазі Адміралтейства (1876), о. Пасхи та ін.

Класичним прикладом роботи за методикою включеного спостереження є його дослідження папуасів на Новій Гвінеї. В якості об'єкта дослідження Нова Гвінея була вибрана тому, що на той час даний острів ще залишався поза впливом цивілізації. Програма вченого передбачала широкі зоологічні дослідження, вивчення фізичної географії та метеорології, антропології й етнографії. На першому плані для нього була проблема антропологічного ставлення папуасів до інших рас та визначення ареалу розповсюдження даної раси у співвідношенні з іншими племенами Тихого океану.

На початку досліджень незнання мови аборигенів не дозволяло йому повною мірою проникнути у світосприйняття островитян, але згодом він вивчив не лише мову папуасів (як одне з головних умов результативної роботи за методом включеного спостереження) – всього володів 17-ма мовами і діалектами. Етнографічно описав матеріальну культуру туземців: помешкання, знаряддя праці, транспортні засоби, предмети побуту, одяг, прикраси тощо, а також їхню поведінку, танці, застілля, манеру їсти, курити, жувати бетель тощо. Науковий інтерес викликають результати антропологічних досліджень островитян, етнографічні замальовки папуасів, описи весільного, похоронного та інших обрядів. Мандрівник зібрав колекцію черепів представників різних племен, зразків волосся папуасів (аби не образити туземців, він міняв їх волосся на свої).

Методично дуже цікавим видається моделювання ученим певних ситуацій (провокація ситуації), які дозволяли йому вивчати реакцію членів племені. В якості дослідницького поля учений використовував будь-які непередбачувані ситуації, випадки, зустрічі тощо.

Миклухо-Маклай встановив нові принципи відносин між ученим-дослідником і суспільством – об'єктом дослідження. Він вніс у ці відносини дух повної рівності, природної взаємної поваги і довіри, а потім і справжньої дружби, розуміння і визнання взаємних інтересів, взаємодопомоги. Для багатьох поколінь мандрівників, учених він став зразком поведінки в іноетнічному середовищі.

Ще однією характерною рисою вченого-польовика в цих умовах була сміливість і знання психологічної специфіки дослідженого племені. При першій зустрічі Миклухо-Маклая з озброєними туземцями ситуація була загрозливою для життя дослідника, він був оточений агресивною групою. Однак вчений без особливих хвилювань сів на землю, спокійно розв'язав шнурки башмаків і в оточенні озброєних папуасів ліг спати. Йому вдалося заснути і проспати кілька годин. Коли, прокинувшись, учений підняв голову, то побачив, що папуаси мирно сидять навколо нього. Туземці вирішили, якщо біла людина не боїться смерті, то вона безсмертна [цит.: 19].

Стійкість у подоланні всіх труднощів експедиційного життя – ще одна характерна особиста риса Миклухо-Маклая. Він обмежував себе у всьому,

міг місяцями обходитися без звичних для європейця продуктів, іноді терпів голод, тяжко хворів. Заради досягнення наукової мети вчений іноді навіть ішов на смертельний ризик. Відомий факт, коли він перебрався на острів, де до нього не ступала нога європейця, про туземне населення говорилося, що вони людожери, що вони підступні, хитрі, жорстокі і ненавидять білих. Був відомий на той час випадок з Дж. Куком, який був убитий туземцями о. Гаваї у 1779 р.⁹ Пізніше, у 1914 р., послідовник Дюркгейма – Анр Беш – загинув від голоду і холоду на острові Врангеля, куди направився в географічно-етнографічну експедицію [20, с. 220]. Врешті-решт, ніхто не міг передбачити реакцію туземців на білу людину. Враховуючи це, вчений показав матросам схованку, в якій, у разі небезпеки, він мав заховати зібраний науковий матеріал.

Особливо цінні, звісно, щоденники Миклухо-Маклая, також незмінний атрибут експедиційної роботи.

Для російської етнографії другої половини XIX – початку XX ст. характерне проведення експедицій як у межах Росії, так і за кордоном: акад. Л.Шренк – на Амурі, проф. М.Кастрен – у Західному Сибіру, Г.Лангсдорф – у Південній Америці, В.Юнкер – у Центральній Африці (1876-78; 1879-86).

Плідну роботу з вивчення народів Крайньої Півночі було проведено російським вченим В.Богоразом¹⁰. За революційну діяльність він був засланий у Якутію, де серйозно зайнявся етнографією ламутів, чукчів, коряків, ітельменів (камчадалів) і азійських ескімосів. Зона його етнографічних інтересів – Якутія, Камчатка, Анадирський край, Чукотка. Найбільш ґрунтовно ним були вивчені племена чукчів, разом з якими він кочував близько трьох років (1895-1897). Взяв участь у північно-тихоокеанській Джебупівській експедиції, очолюваною Ф.Боасом. Результати його дослідницької діяльності були оприлюднені у роботі «Чукчі». Матеріал зібраний головним чином від шаманів та людей похилого віку, які володіли «давніми вістями», тобто були знайомі з міфологічними й історичними сказаннями [2, с. 1]. Представляє науковий інтерес використана вченим методика, за якою самі представники аборигенів (у нашому випадку – чукчі) у вигляді малюнків передавали своє уявлення про власний духовний світ. Малюнки, зроблені чукчами, автор помістив у своїй монографії.

У його роботах присутні і деякі методичні поради. Так, за В.Богоразом, строк стаціонарної роботи повинен складати у ідеальних умовах не менше етнографічного року (на 2-3 місяця довше, ніж звичайний рік).

Вчений використовував порівняльний метод аналізу етнографічних явищ, зокрема з традиційною культурою коряків. Праці В.Богоразова ґрунтувалися на емпіричному матеріалі, бо як послідовник Ф.Боаса з недовірою ставився до всіх існуючих на той час теорій розвитку первісного суспільства [1, с. VI].

Таким чином, на рубежі XIX – XX ст. сформувалися основні принципи методу включеного спостереження, які згодом стали провідними у діяльності професійного етнографа, дотримання яких стали справжньою «ініціацією». Щоб стати визнаним етнографом, вимагалось, у першу чергу,

провести кілька років у інтенсивній польовій роботі серед представників досліджуваного населення. По-друге, дослідник повинен був володіти їхньою мовою, технічними засобами та методикою роботи. Згадані у роботі вчені спрямовували дослідників до «інтегрального вивчення всієї культури» (Редкліфф-Браун), анатомії культури (Маліновський). Зокрема, чітко охарактеризував цю ситуацію Дж.Мердок (1897-1985) в одній зі своїх праць: «Не дивно, що на даний час довгострокове включене спостереження стало основним методом соціокультурної антропології, і у більшості країн Заходу дослідник не має практично ніяких шансів захистити дисертацію і отримати роботу на кафедрі антропології, не провівши не менше року наодинці у важкому полі, що розглядається у даний час як свого роду ініціація» [5, с. 488].

Результати роботи цієї плеяди видатних учених-етнографів, справжніх подвижників науки, сприяли накопиченню величезного об'єму автентичної інформації про «відсталі» народи, їх діяльність синтезувала методикою включеного спостереження в етнології.

Примітки:

1. Л.Морган – американський вчений, етнолог, соціолог, історик, один з основоположників еволюціонізму, член Національної академії наук, президент Американського товариства сприяння наукового розвитку. У 1861 р. був обраний від республіканської партії у палату представників, у 1868 р. до сенату штату Нью-Йорк. Виступав за відміну расової дискримінації, поставив собі за мету дослідження та захист прав індіанців, виступав проти захоплення індіанських територій;

2. У роботі досліджена військова організація, соціальний побут, форми шлюбу, сім'ї і спадку конфедерації п'яти ірокезьких племен Північної Америки. Особливу увагу Л.Морган приділив системі спорідненості у червоношкірих індіанців;

3. Франц Боас – американський етнограф і антрополог, спеціаліст з мов та культур американських індіанців. Народився та здобув освіту у Німеччині. Емігрував до США у 1896 р. з метою дослідити племена північноамериканських індіанців. Займав посаду асистента у Берлінському музеї народознавства, з 1901 р. – директора Музею природничої історії у Нью-Йорку. З 1896 р. викладав фізичну антропологію у Колумбійському університеті, згодом отримав звання професора (1899), засновник і декан антропологічного факультету в університеті, викладав етнографію, лінгвістику, етнологію аж до 1937 р. (див. роботи: Сурова Е.Э. Культурная антропология // Введение в культурологию. Курс лекцій / под. ред. Ю.Солонина, Е.Соколова. – СПб., 2003, с. 137; Лурье С.В. Историческая этнология: учебное пособие для вузов. – М.: Гаудеамус, 2004, с. 63-65; Токарев С. А. История зарубежной этнографии: Учеб. пособие. — М.: Высш. школа, 1978, с. 249);

4. Рут Бунзель – учениця Ф.Боаса, польові роботи були присвячені дослідженню церемоніального життя індіанців пуебло, способу життя індіанців Гватемали;

5. У своїй дисертації, присвяченій історії шлюбу і сім'ї, Едуард Вестермарк використовував дані, отримані у відповідь на 125 питань свого запитальника, розісланого їм європейцям, «проживаючих серед дикунів» (див. роб.: Никишенков А. История британской социальной антропологии. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007, с. 97);

6. За твердженням А.Нікішенкова, спільна польова робота Ф.Гіллена і Б.Спенсера була першим досвідом об'єднання зусиль вченого-теоретика і польового дослідника. Робота велася методом включеного спостереження з використанням мови аборигенів. Матеріал про культуру племені арунта був опублікований у книзі «Туземні племена Центральної Австралії», що сприяв зміні багатьох старих уявлень про тотемізм. Інформаційна новизна дозволила роботі стати відомою у наукових колах. Мова йде про церемонію «енгвур» («енгвіра»), яка була відкрита лише для посвячуваних членів племені, і любі свідчення про неї було заборонено повідомляти чужинцям. Завдяки своїм друзям-аборигенам, Ф.Гіллен із Спесером отримали можливість прийняти у ній участь (див. роб.: Никишенков А. История британской социальной антропологии. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007, с. 134-138);

7. Б.Малиновський назвав кращими дослідниками-етнографами Хедонна, Ріверса і Селігмена, а кембриджську школу – як таку, що займає провідне місце у британській етнографії (див. роб.: Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 41);

8. На той час М.Миклухо-Маклау було 23 роки;

9. Лише після проведення військової операції морським десантом, гавайці передали європейцям корзину з м'ясом і головою Кука без нижньої щелепи;

10. В.Богораз разом з В.Радловим взяли участь у відкритті експозицій Музею антропології і етнографії у 1918 р., у тому ж році В.Богораз виступив ініціатором підготовки кадрів етнографів для практичної роботи у національних окраїнах у відкритому у Петрограді у 1918 р. першому вищому учбовому закладі (див. роб.: Итс Р. Ф. Введение в этнографию: Учебное пособие. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991, с. 147).

Джерела та література: 1. Богораз В.Г. Чукчи. Социальная организация / Авторизов. перевод с англ. – Ленинград: Издательство Института Народов Севера ЦИК СССР, 1934. – Т. 1. – 192 с.; 2. Богораз В.Г. Чукчи. Религия / Авторизов. перевод с англ. / Под ред. Ю.П.Францова. – Ленинград: Издательство Главсевморпути, 1939. – Т. 2. – 195 с.; 3. Валигурский А. Бронислав Малиновский и его «Аргонавты» // Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 520-529; 4. Итс Р. Ф. Введение в этнографию: Учебное пособие. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 168 с.; 5. Коротаев А.В. Джордж Питер Мердок и Школа количественных кросс-культурных (холокультуральных) исследований //

- Мердок Джордж Питер Социальная структура / Пер. с англ. А.В.Коротаева. – М.: ОГИ, 2003, с. 478-555; 6. Крюков М.В. К методике сбора полевого материала по системам родства // Советская этнография. – 1972. – № 4. – С. 43-44; 7. Лурье С.В. Историческая этнология: учебное пособие для вузов. – М.: Гаудеамус, 2004. – 624 с.; 8. Максимов А.Н. Избранные труды. Сост., автор послесл. и коммент. О.Ю.Артемова. – М.: Восточная литература, 1997. – 543 с.; 9. Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 552 с.; 10. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 959 с.; ил.; 11. Марков Г.Е. Немецкая этнология: Учебное пособие для вузов. – М.: Гаудеамус, 2004. – 576 с.; 12. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988; 13. Никишенков А. История британской социальной антропологии. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. – 496 с.; 14. Никишенков А.А. Структурно-функциональные методы А.Р.Рэдклифф-Брауна в истории британской социальной антропологии // Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции // Пер. с англ. – М.: Восточная литература, 2001, с. 258-303; 15. Никишенков А.А. Эдвард Э.Эванс-Причард в истории антропологической мысли // Эванс-Причард Э. История антропологической мысли / Пер. с англ. А.Л.Елфимова. – М.: Восточная литература, 2003, с. 323-351; 16. Сурова Е.Э. Культурная антропология // Введение в культурологию. Курс лекций / под. ред. Ю.Солониной, Е.Соколова. – СПб., 2003; 17. Токарев С.А. История зарубежной этнографии: Учеб. пособие. — М.: Высш. школа, 1978.—352 с.; 18. Тэрнер В. Символ и ритуал. М., 1983; 19. Человек с Луны: Дневники, письма, статьи Н.Миклухо-Маклая / Сост., коммент. и послесловие Б. Н. Путилова. – М.: Мол. гвардия, 1982. – 335 с.; ил.; 20. Эванс-Причард Э. История антропологической мысли / Пер. с англ. А.Л.Елфимова. – М.: Восточная литература, 2003. – 358 с.

УДК: 398:821.161. 2Коб. 1/7.091

Станіслав ХІЛЬЧЕВСЬКИЙ

ЭТНОГРАФИЧНО-ФОЛЬКЛОРНІ МАТЕРІАЛИ У ТВОРЧОСТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

У статті висвітлюються аспекти культури, побуту і життя буковинського села за творами Ольги Кобилянської. Крім того, автор розглядає, використовуючи етнографічно-фольклорний метод, особливості відтворення письменницею аспектів повсякдення населення краю.

Ключові слова: Ольга Кобилянська, культура, побут, народні пісні, звичаї, повір'я, фольклор, буковинська природа, гірський пейзаж, емансипація жінки, соціальні проблеми.